

LUND UNIVERSITY

Skolan och biblioteken som aktörer för demokratiska samtal

Sundin, Olof

Published in:

Det demokratiska samtalet i en digital tid

2020

Document Version:

Förlagets slutgiltiga version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Sundin, O. (2020). Skolan och biblioteken som aktörer för demokratiska samtal. I *Det demokratiska samtalet i en digital tid: En antologi om desinformation, propaganda och näthat* (s. 154). Kulturdepartementet.

Total number of authors:

1

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Skolan och biblioteken som aktörer för demokratiska samtal

Olof Sundin

Skolan och biblioteken som aktörer för demokratiska samtal

Inledning

En gemensam kunskapsbas är nödvändig för ett fungerande demokratiskt samtal. Hur ska vi kunna åstadkomma en sådan om det vi möter på nätet, filtrerat genom sökmotorer och sociala medier, ser olika ut beroende på vem vi är, var vi bor och vad vi gör? Vilka källor kan vi lita på när så många olika konkurrerar om utrymmet i våra flöden och sökresultat, och hur kan man undervisa om det? Vilket ansvar har vi för hur vi formulerar våra frågor för de svar vi får i sökmotorer eller det vi tar del av i sociala medier? Vilken roll har skola och bibliotek för att hantera dessa och liknande frågor?

Skola och bibliotek är två offentligt finansierade verksamheter som utgör förutsättningar för demokratiska samtal och som länge arbetat med det som i kommittédirektivet definieras som medie- och informationskunnighet (MIK), "d.v.s. kunskaper och förmågor som krävs för att finna, analysera, kritiskt värdera och skapa information i olika medier och sammanhang."¹ Skola och bibliotek har både gemensamma och särskiljande drag i relation till MIK och i detta kapitel diskuteras både och.

Skolan har i ämnet svenska sedan många år tillbaka inkluderat kunskaper om hur man kan hitta information på bibliotek och källkritik har länge varit en del av ämnet historia. Bibliotek å sin sida har i olika utsträckning alltid stöttat sina användare med instruktioner om hur bibliotekens resurser kan användas. Sedan i början av 1990-talet har digitaliseringen på allvar fått

genomslag på skolor och bibliotek, vilket har fått konsekvenser för skolans pedagogiska arbetsformer, inklusive betydelsen av informationssökning och källkritik.² I början långsamt, men efter hand i ett alltmer uppskruvat tempo. En konsekvens av skolans och bibliotekens digitalisering är att kontrollen av kunskapens innehåll har minskat genom de fasta läromedlens och bibliotekens samlingars relativt minskade betydelse. Istället har vi fått ny teknik som möjliggör att hitta information utanför institutionernas väggar. Samtidigt har människors möjligheter att genom sociala medier, och andra resurser för publicering, själva uttrycka sig genom bilder, texter eller filmer blivit radikalt bättre. Genom Google kan det mesta sökas och överst hamnar inte sällan artiklar ur Wikipedia. I Wikipedia möter ny digital teknik, som möjliggör användargenererat innehåll, en gammal uppslagsverkstradition. På Twitter kan människor kortfattat uttrycka sig samt länka till eller kommentera andra publikationer. Den information vi möts av i sociala medier och genom sökmotorer bygger till stor del på popularitet fångat genom sökningar, likes, delningar, länkar och så vidare.

Förändringens vindar har inte endast berört tekniken. Under samma tid har den politiska liberalismen raserat monopol på en rad områden med följderna att medborgare ska välja exempelvis pensionssparande, apotek, vård, telebolag och skola. När de tekniska förändringarna paras med valsamhällets individualism ses även kunskap som en fråga om individens ansvar. För skola och bibliotek har dessa sammantagna förändringar lett till ett omfattande intresse för frågor om hur människor bäst ska förberedas för denna nya digitala värld – hur medie- och informationskunnighet ska kunna utvecklas.

Skola, bibliotek och demokrati

Såväl skola som bibliotek växte fram som en del av demokrati-rörelsen i det svenska samhället, men där skolan är obligatorisk upp till nionde klass bygger bibliotek på frivillighet. Den obligatoriska skolgången i Sverige lagstiftades med 1842 års folkskolestadga. Den skapade en grund för demokratiska reformer genom allas rätt till skolgång och likvärdiga kunskaper. Samtidigt fanns det ett tydligt fostrande och kontrollerande element redan från början.³ I folkbibliotekens framväxt under 1900-talets tidiga år kan man spåra såväl folkrörelsernas emancipatoriska folkbildningsideal som en mer fostrande syn på bildning som något kommande ovanifrån.⁴ Även folkbiblioteket fungerade som en möjliggörare för medborgarskap och ett demokratiskt deltagande. Såväl skolans som folkbibliotekens demokratiska grund kan ses även i lagtexten. I Bibliotekslagens portalparagraf uttrycks det med att "Biblioteken i det allmänna biblioteksväsendet ska verka för det demokratiska samhällets utveckling genom att bidra till kunskapsförmedling och fri åsiktsbildning."⁵ I Skollagen formuleras det som att, "[u]tbildningen ska också förmedla och förankra respekt för de mänskliga rättigheterna och de grundläggande demokratiska värderingar som det svenska samhället vilar på."⁶ Genom skola och bibliotek förväntas medborgarna utveckla gemensamma demokratiska värderingar och grundläggande kunskaper.

Ett demokratiskt samhälle kräver såväl konsensus som konflikter, och konflikterna bottnar i en betoning, och ibland rent av ifrågasättande, av olika kunskaper. Samtidigt tycks det vara så att det i samtiden i större utsträckning än tidigare råder oenighet om grundläggande fakta i samhället. I vissa frågor har det visat sig att osäkerheten kring fakta till och med är skapad av kommersiella eller politiska intressen. I ett amerikanskt sam-

manhang har begreppet "sanningens sönderfall" används för att beskriva "ökande oenighet om fakta och data; en sammanblandning av åsikt och fakta; en relativ ökning av personliga erfarenheter jämfört med fakta; och avtagande förtroende för tidigare respekterade källor till fakta" (författarens översättning).⁷ En oenighet om exempelvis klimatförändringens vara och eventuella orsaker, vaccinetns nödvändighet eller faror, förekomst av och orsak till olika typer av brottslighet, liksom minskat förtroende för de källor där denna kunskap formuleras är måhända inte orsakad av den digitala infrastrukturen och dess sökmotorer och sociala medier, men den är utan tvekan förstärkt av dess sätt att fungera.

MIK som verktyg för demokrati: källkritik, sökkritik och källtillit

Medie- och informationskunnighet som svenskt begrepp är relativt nytt. I Sverige slog det igenom i samband med översättningen av UNESCOs text om MIK för blivande lärare.⁸ Inom bibliotekssektorn hade man då länge talat om informationskompetens för att beskriva samma fenomen. Att stötta användarnas självständiga nyttjande av bibliotekets resurser har längre tillbaka benämnts bibliotekskunskap eller bibliografiska instruktioner. I skolans styrdokument används inte MIK som begrepp, utan snarare *digital kompetens* eller *kritisk användning av nätet* för att beskriva förmågor kopplade till att söka, värdera och producera digital information. I läroplanen för grundskolan står det under skolans uppdrag att "[e]leverna ska kunna orientera sig och agera i en komplex verklighet, med stort informationsflöde, ökad digitalisering och snabb förändringstakt."⁹ En enhetlig begreppsapparat skulle underlätta arbetet med frågorna över sektorsgränserna.

Den uppmärksamhet som MIK har fått i dag kan sägas vara en reaktion på de negativa konsekvenser av den centrala roll som ett fåtal kommersiella sökmotorer och sociala medier fått för dialog, produktion av information och kunskapssökande i samhället. Inte minst har källkritik lyfts fram som en nyckelkompetens i samhället, i allt från skolans läroplaner till att vara en del av det psykologiska försvarets motståndskraft mot påverkansoperationer. Även om det som MIK-begreppet vill fånga kan spåras långt tillbaka i tiden medför de nya förutsättningarna att de gamla metoderna inte längre räcker till. Inte minst har kunskap om hur den digitala infrastrukturen fungerar blivit viktig. För bibliotekarier som i alla tider arbetat med kunskapens materiella sida – index, kataloger, bibliografier, förteckningar med mera – är steget inte långt till att komplettera källkritik med sökkritik. Begreppet *sökkritik* synliggör det nödvändiga kritiska förhållningssättet till hur information cirkulerar i sociala medier och prioriteras i sökmotorer.¹⁰ Den grundläggande frågan handlar om varför ser vi det vi ser när vi söker information eller scrollar i våra sociala medieflöden? Svaret på den frågan har både att göra med hur den digitala infrastrukturen fungerar och finansieras, men också hur vi interagerar med den och de konsekvenser våra digitala handlingar för med sig. Den digitala infrastrukturen *skapar* ständigt av vårt eget digitala agerande, vilket kräver att den kritiska blicken även faller på ens eget agerande – en *självkritik*.

Den svenska skolan har inte varit särskilt bra på att uppmärksamma det som här beskrivs med begreppet sökkritik. I Skolinspektionens granskning av källkritik och informationssökning i ämnena svenska och samhällskunskap visades bland annat att många skolor har svårt att hantera digitala aspekter av källkritik, informationssökning och källkritik av bilder.¹¹ Samtidigt har Skolverket utvecklat en lärportal för lärare, skolbibliotekarier

och skolledare som bland annat innefattar *Digital kompetens* och mer specifikt *Kritisk användning av nätet* som innehåller områden som källkritik, sökkritik, källtillit.

Skolbibliotek ryms under skollagen och de har en potentiell nyckelroll härvidlag. Såsom framgått ovan bygger folkbibliotekens verksamhet på frivillighet där bildningens mål åtminstone delvis formuleras av användarna själva. Däremot finns det gott om exempel på folkbibliotekens arbete med att stötta människors utveckling av MIK. Lisa Olsson Dahlquist visar i sin avhandling hur folkbiblioteken arbetar med MIK i avgränsade lärsatsningar och kampanjer, men också i det vardagliga arbetet.¹² Svensk Biblioteksförning har givit ut rapporter om MIK på bibliotek. *I MIK och bibliotek – en lägesrapport* skildras bland annat ett *Digidelcenter* vid Sundsvalls stadsbibliotek som stöttar användarnas utveckling av MIK och annan digital kompetens.¹³ Regionbibliotek har också utvecklat strategier för att inkorporera MIK i bibliotekens verksamheter. I till exempel Regionbiblioteket i Östergötland har man tagit fram *MIK-strategi för Götatablioteken* som både innehåller en ansvarsfördelning och en handlingsplan. Utbildning och kompetensutveckling krävs för att bibliotekarier ska arbeta med MIK. I de biblioteks- och informationsvetenskapliga utbildningarna som normalt utgör krav för bibliotekarietjänster är digitala aspekter i allmänhet och MIK i synnerhet självklara delar.¹⁴ Kungliga biblioteket genomför, med finansiering från regeringen, satsningen *Digitalt först med användaren i fokus* som ska vara ett "nationellt digitalt kompetenslyft för bibliotekspersonal".

Om sökkritik har att göra med en utvecklad digital källkritik som även tar in aspekter av varför vi möter de källor vi gör, kan *källtillit* närmast ses som källkritikens motsats.¹⁵ Källtillit handlar

om att det ibland finns goda skäl att inom rimliga gränser lita på vissa källors trovärdighet och därmed även på dess innehåll. Att inte lita på någon eller något kan vara en lika problematisk hållning som grund för ett demokratiskt samtal som att alltid lita på allt. Med källtillit som begrepp fångas även de metoder och processer som gör vissa källor mer trovärdiga än andra, såsom journalistiska arbetsformer, forskares vetenskapliga metoder samt den politiskt neutrala hållning (inom demokratins ramar) som ska vara grunden för myndigheters verksamhet. Det innebär inte att dessa aktörer inte kan ha fel, eller att kunskap är något konstant och orörligt, utan det handlar om rimlighet och trovärdighet. Det är denna källtillit som är måltavlan när nyhetsmedia (t ex public service), myndigheters neutralitet (t ex BRÅ) eller klimatforskarens trovärdighet numera ifrågasätts på ett sätt som tidigare var mer ovanligt.

Att inte lita på någon eller något kan vara en lika problematisk hållning som grund för ett demokratiskt samtal som att alltid lita på allt.

Bibliotek och skola har alltid arbetat med källtillit även om begreppet är nytt. Genom att lyfta fram vissa läromedel, rekommendera viss litteratur, vissa databaser och vissa källor framför andra förmedlar bibliotek och skolor just tillit till vissa källor. Samtidigt krävs det även en förmåga att tala om *varför* dessa källor är mer tillförlitliga än andra. Vad skiljer en så kallad medborgarjournalists arbetsmetoder och finansiering från traditionella journalistiska medier? Utifrån vilka principer arbetar myndigheter när de skapar och sammanställer offentlig statistik? Vad innebär egentligen vetenskapliga metoder?

Finns det gränser för vad MIK kan åstadkomma?

Under hösten 2019 publicerade SVT den korta filmen "En höna av en fjäder" som i slutet av 2019 hade 38 856 visningar och 344 kommentarer på YouTube. Filmen beskrivs som "I en värld där nyheter sprids allt snabbare, och ofta förstoras eller förvrängs på vägen, har saklig journalistik aldrig varit viktigare." Samtidigt är kommentarsfältet fullt med kritik mot filmen. I en av de första kommentarerna står det till exempel "Ren propaganda, Ni bör läggas ned omedelbart.", vilket har fått 828 "likes". Exemplet handlar inte om skola och bibliotek, men det sätter fingret på en komplicerad fråga. När ett föreställt etablissemang anses kontrollera information och sätta en ideologisk stämpel på den hjälper inte MIK. På samma sätt hjälper inte MIK mot delning av exempelvis så kallad klimatskeptisk information, om delningen görs medvetet. Kan myndigheters och andra aktörers arbete med MIK till och med vara kontraproduktivt?

MIK kan utan tvekan underlätta det demokratiska samtalet i en alltmer digital samtid. Samtidigt finns det gränser för vad MIK kan åstadkomma. Är till exempel källkritik möjlig utan en utgångspunkt i en någorlunda gemensam kunskapsbas? Vad ska källkritiken ta avstamp i om vi inte är överens om vad som karakteriserar en pålitlig källa? Det sker ibland en sammanblandning mellan ideologisk övertygelse och bristande MIK, vilket riskerar att leda till en övertro på vad MIK genom skola och bibliotek kan åstadkomma i samhället. I grunden handlar det om tillit – eller bristande sådan – till samhällets kunskapsproducerande institutioner, såsom massmedia, skola, bibliotek, högskola och andra myndigheter. Människors utveckling av MIK är viktig och bibliotek och skolor har här en given plats, men MIK kan inte väga upp avsaknad av tillit bland grupper i samhället

som saknar just tillit till etablerade aktörer som producerar och sprider kunskap, inklusive skolor och bibliotek.

En fråga som skiljer skolor och bibliotek åt är synen på bildning. För skolan har ett uppifrånperspektiv med fastlagda mål för elevers lärande varit självklart. Läroplanens innehåll och kunskapsmål utarbetas av Skolverket, men ytterst är det riksdag och regering som bestämmer vad Sveriges elever ska lära sig. Läroplanen förändras över tid, liksom de pedagogiska metoder som används. Läroplanens innehåll diskuteras och debatteras, men få ifrågasätter att det ska finnas en läroplan även om synen på hur målen ska uppnås skiljer sig åt. När digitala aspekter, det som i denna text benämns som MIK, ges tydligare plats i läroplanen, vilket skedde 2018, förväntas lärare och elever ge mer utrymme åt dessa frågor i undervisningen. Skolbibliotek verkar under skollagen och ska sålunda bidra till att eleverna uppfyller sina kunskapsmål. Förutsättningarna är annorlunda för folkbibliotek. De olika synsätt på bildning som finns inbyggda i folkbibliotek verkar i en känslig balans.¹⁶ Bildning som *folkbildning* tar utgångspunkt i en nerifrån-och-upp-perspektiv, medan bildning som fostran tar sin utgångspunkt i ett uppifrån-och-ner-perspektiv. Om vi för över detta resonemang på MIK så ser vi en komplexitet. Om MIK ges för starkt inslag av fostran på bibliotek riskerar bibliotekets myndighetsröst att bli för stark.

Avslutande reflektion

Skola och bibliotek har självklara funktioner i samhället, inte bara som *arenor*, utan också som *aktörer* för demokratiska samtal. I relation till MIK har skola och bibliotek både likheter och skillnader i sina uppdrag och en gemensam begreppsapparat skulle underlätta både samarbete och rollfördelning.

Genom den obligatoriska skolgången finns förutsättningar för en gemensam kunskapsgrund i samhället. Läroplanen fastställer vad som anses vara nödvändiga och viktiga kunskaper och färdigheter för vår tid. Läroplanen innefattar även informations-sökning, kritisk granskning av information, liksom kunskaper och färdigheter om att kunna producera information. Skolans, inklusive skolbibliotekens, pedagogiska uppdrag i relation till MIK är därmed fastställt, om än att Skolinspektionens granskning från 2018 visar att det i undervisningspraktiken är svårt att ge utrymme åt informationssökning och digitala aspekter av källkritik. Det handlar inte om att enbart, eller ens i första hand, lära ut om MIK som fenomen, utan att MIK praktiseras som en självklar del av alla ämnen.

Eftersom MIK är en färskvara är folkbibliotek en viktig aktör för att hålla kunskapen aktuell. Samtidigt måste folkbibliotek gå en balansgång mellan bildning som fostran och ett stöttande av bildning som ett emancipatoriskt projekt för enskilda medborgare. Folkbibliotek bör därför, troligtvis mer än traditionell undervisning, främja samtal mellan medborgare om MIK. Därtill kan folkbibliotek bidra till en levande dialog om och för MIK med andra samhällsinstitutioner med mycket kontakt med medborgare, såsom polis, socialtjänst, massmedia, fritidsgård och skola. Folkbibliotek och dess bibliotekarier bör upprätthålla en hög expertis med lokal förankring och tillgänglighet som kan användas för att stötta andra yrkesgrupper i lokalsamhället. Därigenom kan folkbibliotek indirekt bidra till att MIK utvecklas även bland grupper som normalt inte kommer till biblioteket.

En alltför fostrande roll i relation till MIK riskerar att slå tillbaka. När MIK diskuteras i relation till skola och bibliotek, liksom till andra verksamheter, bör diskussionen därför även inkludera

tillit i allmänhet och källtillit i synnerhet. MIK är inte endast en fråga om individuella färdigheter och kunskaper, även om dessa är uppdaterade och inkluderar digitala aspekter, såsom algoritmers sätt att fungera. MIK har också samhällsliga infallsvinklar som handlar om hur tillit skapas till kunskapsproducerande och kunskapsförmedlande institutioner. I skolan förmedlas inte enbart grunderna i MIK, utan i skolan etableras också en rimlig tillit till de kunskapsproducerande och kunskapsförmedlande aktörerna i samhället. Biblioteken är en institution som människor känner stor tillit till.¹⁷ Bibliotekens betydelse som plats ska därför inte underskattas. Genom folkbibliotek finns en infrastruktur för samhällets gemensamma kunskapsbas, som är tillgänglig hela livet och i hela Sverige. Folkbiblioteket har ett brett urval av litteratur och digitala resurser av hög kvalitet som inte ses som fostrande av dess användare, utan som möjliggörare för bildning. Bibliotekarier har inte som uppgift att skilja sant från falskt, men de kan bedöma vilka källor som i kraft av etablerade kriterier anses vara tillförlitliga och vilka som inte är det.

Slutnoter

- 1 Dir 2018:88.
- 2 Alexandersson, M., & Limberg, L., Changing conditions for information use and learning in Swedish schools: A synthesis of research, 2012.
- 3 Richardson, G., Svensk utbildningshistoria, 1994.
- 4 Olsson Dahlquist, L., Folkbildning för delaktighet: En studie om bibliotekets demokratiska uppdrag i en digital samtid, 2019.
- 5 Bibliotekslagen 2013:801.
- 6 Skollagen 2010:800.
- 7 Kavanagh, J. & Rich, M. D., Truth decay: An initial exploration of the diminishing role of facts and analysis in American public life, 2018.
- 8 Forsman, M., Medie- och informationskunnighet i skolan och lärarutbildningen: En bearbetning till svenska av UNESCOs Media and Information Literacy Curriculum for Teachers, 2014.
- 9 Lgr 11, 2018, s. 7.
- 10 Sundin, O., Den pedagogiska bibliotekarien: Från källkritik till källtillit, 2018.
- 11 Skolinspektionen, Undervisning om källkritiskt förhållningssätt i svenska och samhällskunskap, 2018.
- 12 Olsson Dahlquist, L., Folkbildning för delaktighet: En studie om bibliotekets demokratiska uppdrag i en digital samtid, 2019.
- 13 Hofsten, I., MIK och bibliotek: En lägesrapport, 2019.
- 14 Hansson, J., Hedemark, Å., Kjellman, U., Lindberg, J., Nolin, J., Sundin, O., & Wisselgren, P., Profession, utbildning, forskning: biblioteks- och informationsvetenskap för en stärkt bibliotekarieprofession, 2018.
- 15 Sundin, O. & Haider, J., Källtillit i skolans undervisning, 2019.
- 16 Hansson, J., Det lokala folkbiblioteket: Förändringar under hundra år, 2005; Olsson Dahlquist, L., Folkbildning för delaktighet: En studie om bibliotekets demokratiska uppdrag i en digital samtid, 2019.
- 17 Höglund, L., Biblioteken fortsatt välanvända med höga betyg, 2017.